

Юрій Митрофаненко

*Кандидат історичних наук,
старший викладач Кіровоградського
обласного інституту післядипломної
педагогічної освіти ім. Василя
Сухомлинського.*

Розглянуто історіографічну традицію висвітлення епізодів повстанської боротьби в Холодному Яру, на основі нових джерел проаналізовано маловідомі та контроверсійні епізоди історії Холодного Яру, запропоновано власні підходи до уживаної нині термінології щодо повстанського руху періоду Української революції, визначено вплив організації Холодного Яру на формування патріотичного світогляду борців за незалежність України від 30-х рр. XX ст. до сучасності.

Ключові слова: Холодний Яр, історіографія, республіка, повстанство, отаманщина, селянські рухи, Вільне козацтво, отаман.

Yuriy Mytrofanenko

Kholodny Yar in the History of Ukrainian Revolution 1917—1920s: Historiography Tradition and Modern Comprehension Innovations.

The article concerns the analysis of the historiography of the Kholodny Yar organization (“Republic”) of the Ukrainian Revolution 1917—1922. The author sheds light on a number of not adequately explored episodes of this range of problem. The influence of Kholodny Yar on the formation of patriotic ideology of the future generations of the Ukraine independence fighters since 1930s till nowadays are also determined.

Keywords: Kholodny Yar, historiography insurgency, atamanship, peasant movements, Free Cossacks, ataman, republic.

ХОЛОДНИЙ ЯР В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1920-х рр.: ІСТОРІОГРАФІЧНА ТРАДИЦІЯ ТА СУЧАСНІ ІННОВАЦІЇ ОСМИСЛЕННЯ

Історія Холодноярської організації («республіки») — героїчний фрагмент боротьби за незалежність України в 1917—1920х рр. Це був один із потужних повстанських центрів, створених місцевим селянством для захисту своїх життєвих інтересів та підтримки УНР на противагу іншим формам української державності тієї революційної доби: монархічної (Гетьманат) та соціалістичної (УСРР). В історії перших визвольних змагань з 30х рр. XX ст. за цим краєм міцно закріпився термін «Холодноярська республіка».

Історія повстанської боротьби в Холодному Яру висвітлена в українській історіографії переважним чином з фактографічного боку. На думку автора, незважаючи на значний масив наративних досліджень із цієї тематики, бракує узагальнюючої аналітичної праці, яка б дозволила здійснити історіографічний аналіз окресленої проблематики, вписати історію Холодноярської організації в контекст подій Української революції та визначити вплив боротьби повстанців Холодного Яру на світогляд наступних поколінь борців за незалежність України від 1930х рр. до сучасності. Крім того, існує низка недостатньо вивчених аспектів та білих плям у історії повстанців Холодного Яру:

- час зародження організації, її витоки та структура;
- аналіз ідеології повстанців на підставі їхніх відозв та листівок;
- взаємодія із різними політичними силами революційного періоду.

Про події в Холодному Яру в добу визвольної боротьби 1917—1920х рр. широкому загалу українців стало відомо завдяки роману Ю. Горліса-Горського (справжнє прізвище Городянин) — старшини армії УНР, який під час Першого зимового походу 1919—1920х рр. захворів та лишився лікуватися в Мотронинському монастирі, що на теренах Холодного Яру. Одужавши, він продовжив боротьбу вже в лавах повстанців.

Але Ю. Горліс-Горський не був автором перших спогадів та історичних праць про події в Холодному Яру. Поява його роману була

спричинена мемуарами інших учасників революційних подій в Україні, у яких вони згадували про холодноярських повстанців. Традиційно історію українського визвольного руху починали писати її вороги — працівники ЧК та ГПУ (чекісти). Автором, який уперше угадав про Холодноярську організацію, був чекіст Б. Козельський у книзі «Петлюрівське повстанство. Шлях зрадництва і авантюр». Автор, незважаючи на вороже ставлення до українського визвольного руху, з повагою відгукнувся про повстанців Холодного Яру. Ця аналітична праця вийшла друком ще в 1927 р. у Харкові, тобто за кілька років до згадки про Холодний Яр учасниками українськими визвольного руху¹.

Юрій Горліс-Горський

Українська історіографія Холодноярської організації бере свій початок з 30х рр. XX ст., коли львівський часопис «Літопис червоної калини» надрукував низку матеріалів з історії холодноярських повстанців. Їх автором був військовий діяч УНР Михайло Середа². Яків Водяний створив п'єсу «Холодний Яр», яка хоча стосувалася подій у Холодному Яру, була далекою від історичних реалій повстанської боротьби в добу Української революції³.

Спогади Ю. Горліса-Горського, як уже зазначалося вище, були спровоковані появою цих матеріалів і мали на меті спростувати

¹ Козельський Б. Шлях зрадництва і авантюр (Петлюрівське повстанство). — Х.: Державне видавництво, 1926. — 148 с.

² Середа М. Холодний Яр. // Літопис Червоної Калини. — 1931. — Ч. 12. — С. 11–14.

³ Водяний Я. Холодний Яр. Історична драма на 4 дії. — Тернопіль; Львів, 1928. — 63 с.

їх. Перша його праця про Холодний Яр мала назву «Рік у Холодному Яру». Узимку 1920 р. Ю. Городянин (пізніше Горліс-Горський) приєднався до холодноярських повстанців, де протягом 1920—1921 рр. був осавулом полку (куреня) гайдамаків Холодного Яру, а з осені 1920 р. — Холодноярської бригади. Після поразки Української революції Ю. Горліс-Горський відбув кілька ув'язнень у більшовицьких катівнях, а згодом опинився в Галичині. У Львові в 1934 р., ймовірно за підтримки митрополита А. Шептицького, він уперше видав роман «Холодний Яр». Біографія Ю. Горліса-Горського детально проаналізована Р. Ковалем⁴ та С. Луніним⁵, тому надалі ми акцентуватимемо увагу лише на фактах, пов'язаних із ним як учасником повстанської війни в Холодному Яру та автором книги «Холодний Яр».

Крім Ю. Горліса-Горського, про повстанців Холодного Яру писали свідки тих подій: М. Дорошенко⁶, І. Лютий-Лютенко⁷, С. Полікша⁸ та Ю. Степовий (брат командира Олександрійської (Степової) дивізії Костя Пестушка (Блакитного))⁹. Їхні книги відтворюють окремі цікаві моменти з історії повстанської боротьби в Холодному Яру, але в цілому ґрунтуються на мемуарах Ю. Горліса-Горського. Також позитивні спогади про Холодний Яр залишили учасники Першого зимового походу, зокрема, М. Омелянович-Павленко¹⁰ та О. Доценко¹¹.

⁴ Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. — К.: Дікор, 2001. — 288 с.; Горліс-Горський Ю. Ми ще повернемось!. — К., Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2012 — С. 9—87.

⁵ Лунін С. «Холодний Яр» Юрія Горліс-Горського. Джерелознавчий аналіз. Ч. 1. — [Електронний ресурс] — Режим доступу URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1058-serhii-lunin-kholodnyy-yar-yuriya-horlisa-horskoho-dzhereloznavchyyu-analiz-chasty-na-1>, Ч. 2. — [Електронний ресурс] — URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1402-serhii-lunin-kholodnyy-yar-yuriya-horlisa-horskoho-dzhereloznavchyyu-analiz-chasty-na-druha>; Його ж. Холодноярці Юрій Городянин-Лісовський, Гнат Зінкевич та інші у більшовицькому полоні в травні — липні 1920 р. — [Електронний ресурс] — URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1263-serhii-lunin-kholodnoyartsy-yuriy-horodyanyn-lisovskyy-hnat-zinkevych-ta-inshi-u-bilshovytskomu-poloni-u-travniylpni-1920-roku>.

⁶ Дорошенко М. Стежками холодноярськими. Спогади 1918—1923 рр. — Філадельфія, 1973. — 220 с.

⁷ Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру / І. Лютенко-Лютий. — Детройт: Друкарня Namtramck Printing, 1986. — 151 с.

⁸ Полікша С. Кубанець Ф. Уваров — отаман Холодного Яру в 1919 р. // Літопис Червоної Калини. — 1933. — Ч. 5. — С. 16—18.

⁹ Степовий Ю. В Херсонських степах. — Мюнхен, 1947. — 127 с.

¹⁰ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма 1917—1920. — К.: Темпора, 2004. — 608 с.

Окрім спогадів учасників визвольних змагань та їхніх противників, джерельна база історії Холодного Яру — це масив документів, які зберігаються по різних архівних установах України та Росії. Вони мають різне походження. По-перше, це відозви та звернення Інформаційного бюро Повстанського комітету Холодного Яру, які зберігаються в Державному архіві Черкаської області.

По-друге, це документи більшовицької влади: переважно звіти про боротьбу з холодноярськими повстанцями, які зберігаються в обласних архівах Київської, Кіровоградської, Черкаської, Полтавської областей, а також у Галузевому державному архіві СБУ в Києві. Цікаву знахідку вдалося здійснити історику П. Стегнію, який у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) виявив звіт вояка армії УНР Івана Лютого-Лютенка про Холодноярську організацію в 1921 р.¹²

По-третє, це судові справи отаманів, які зберігаються в архіві СБУ та окремих архівних установах Російської Федерації. По-четверте, це дані розвідки Збройних сил Півдня Росії (ЗСПР) про холодноярських повстанців в умовах бойових дій в Україні в 1919 р., які ввів до наукового обігу історик М. Ковальчук¹³.

У незалежній Україні інтерес до історії Холодноярської організації відновив Роман Коваль, який перевидав роман «Холодний Яр», поділивши його на розділи, що значно полегшило читачеві сприйняття мемуарів Ю. Горліса-Горського. Окрім того Р. Коваль підготував декілька книг з історії повстанської боротьби, а також створив низку біографічних нарисів повстанських отаманів. У 1995 р. Р. Коваль ініціював щорічні вшанування холодноярських повстанців, завдяки його зусиллям ця тема набула загальнонаціонального значення, стала важливою складовою історичної пам'яті українців¹⁴. Першу збірку документів з історії Холодного Яру ще у 1996 р. також видав Р. Коваль¹⁵.

¹¹ Доценко О. Зимовий похід. — Варшава, 1932. — 398 с.

¹² Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю... — С. 219.

¹³ Ковальчук М. Без переможців. Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р.—лютий 1920 р.). — К.: Стило, 2012. — 352 с.

¹⁴ Коваль Р. Історія Холодноярської організації. — К.: Історичний клуб «Холодний Яр»; Кам'янець-Подільський: ПП «Аксіома», 2016. — 104 с.

¹⁵ Героїзм і трагедія Холодного Яру. — К.: Поліфаст, 1996. — 316 с.

Серед сучасних українських істориків повстанцям Холодного Яру свої розвідки присвятили В. Щербатюк¹⁶, В. Савченко¹⁷, Д. Красносілецький¹⁸, О. Літовко¹⁹. Але найбільш змістовні дослідження здійснив харківський історик Сергій Лунін. Його розвідки з історії Холодноярської організації ґрунтуються на історичних джерелах, вперше залучених до наукового обігу. С. Лунін здійснив ретельну верифікацію фактів, які Ю. Горліс-Горський навів у своїй книзі, уточнив біографічні дані особистостей, які згадуються на сторінках роману «Холодний Яр». Це дозволило спростувати низку міфів, які увійшли до української історіографії. С. Лунін зробив вагомий внесок у історіографічний доробок проблематики Холодного Яру²⁰. У контексті своїх досліджень про Холодноярську організацію згадували історики В. Лободаєв²¹, М. Ковальчук²², П. Стегній²³. Детально на їх знахідках ми зупинимось нижче.

Розглянемо історію холодноярських повстанців як вагомому складову процесів Української революції 1917–1920х рр. Найбільшою білою плямою в історії Холодного Яру залишаються події, пов'язані із зародженням Холодноярської організації. Процеси Української революції 1917 р. не могли оминути цього краю з воле-

¹⁶ Щербатюк В. *Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія*. — К.: Наукова думка, 2012. — 528 с.

¹⁷ Савченко В. *Атаманичина*. — Х.: Фолио, 2011. — 379 с.

¹⁸ Красносілецький Д. *Антибільшовицький рух повстанських загонів «Холодного Яру» в 1921–1922 рр.* // Наукові записки КДПУ ім. В. Винниченка. — Вип. 12. — С. 140–149.

¹⁹ Літовко О. *Історіографічний нарис Холодноярської республіки* // *Історичні етюди: зб. наук. праць*. — Вип. 4. — 2014. — С. 252–253.

²⁰ Лунін С. «Холодний Яр» Юрія Горліс-Горського. Джерелознавчий аналіз. Ч. 1. — [Електронний ресурс] — Режим доступу URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1058-serhii-lunin-kholodnyy-yar-yuriya-horlisa-horskoho-dzhereloznavchyy-analiz-chastyna-1>, Ч. 2. — [Електронний ресурс] — URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1402-serhii-lunin-kholodnyy-yar-yuriya-horlisa-horskoho-dzhereloznavchyy-analiz-chastyna-druha>; Його ж. «Холодний Яр» Юрія Горліс-Горського. Археографічний аналіз — [Електронний ресурс]. — Режим доступу URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1039-serhii-lunin-kholodnyy-yar-yuriya-horlisa-horskoho-arkheohrafichnyy-analiz>.

²¹ Лободаєв В. *Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр.* — К.: Темпора, 2010. — С. 139–141.

²² Ковальчук М. *Без переможців...* — 352 с.

²³ Стегній П. *Селянські повстання в Правобережній частині УСРР 1921–1923 (на матеріалах петлюрівського руху): дис... канд. іст. наук.* — Кременчук, 2000. — 230 с.

Мотронинський монастир (малюнок Тараса Шевченка)

любними козацькими традиціями. Тим більше, що в жовтні 1917 р. саме в Чигирині (поблизу Холодного Яру), відбувся з'їзд вільного козацтва, який дав потужний імпульс створення парамілітарних (добровільних) загонів в Україні. Особливо багато їх виникло на сучасній Черкащині. Але через невдалу співпрацю з Генеральним Секретаріатом (провина лежить на обох сторонах: одні не змогли підпорядкувати державі цю стихію, а інші й не надто бажали підкорюватися), вільне козацтво не повною мірою використало свій потенціал під час першої війни більшовицької Росії проти України в 1917—1918 рр.

Р. Коваль зазначав, що саме із загонів вільного козацтва бере свої витоки військова організація повстанців Холодного Яру. Підставою для цього була сімейна легенда родини Чучупак та інформація, надана Г. Мироненко Р. Ковалеві, які й потрапили на сторінки першої збірки документів «Героїзм і трагедія Холодного Яру». З цих джерел стало відомо, про конфліктну ситуацію, що склалася восени 1917 р. у Мотронинському монастирі. Вояки-дезертири почали виганяти монахинь з території монастиря, на-

магалися пограбувати його²⁴. Тому, як пише Р. Коваль, ігуменя звернулася за допомогою до родини Чучупак, яка мала авторитет у с. Мельники біля монастиря. Олекса Чучупак створив загін самооборони, який захистив монастир і взяв його під свою опіку²⁵.

Але архівні документи лише частково підтверджують усні джерела: у випадку конфліктної ситуації навколо Мотронинського монастиря. Утім, повністю спростовують інформацію про наявність у 1917 р. потужної проукраїнської конструктивної вільнокозацької організації на території Холодного Яру, зокрема в селі Мельники. Першим увагу до цього факту привернув дослідник вільнокозацького руху В. Лободаєв. Йому вдалося відшукати документ, що довів анархо-кримінальний характер загону вільного козацтва, який діяв у Мельниках²⁶. Згідно з даними В. Лободаєва, загони вільного козацтва мали три напрямки діяльності: 1) культурно-просвітницький 2) мілітарний 3) анархо-криміналістичний. Восени 1917 р. у Мельниках діяв саме третій тип, який завдавав значного клопоту черницям Мотронинського монастиря та власникам сусідньої Голоківської лісопилни.

У чому ж полягав конфлікт між монастирем і «Селянською Спілкою “Вільного козацтва”», яка діяла в селі Мельники? «Вільні козаки», посиляючись на норму III Універсалу Центральної Ради від 7 листопада 1917 р. про соціалізацію землі, намагалися привласнити собі територію та майно монастиря, а також вимагали від черниць плати за охорону монастиря. Крім того, вони погрожували вигнати монахинь з монастиря, а майно соціалізувати під приводом взяття його під охорону. Ігуменя Мотронинського монастиря Мелітіма звернулася до органів влади УНР з проханням захистити монастир від нападок «вільних козаків». Про звернення до родини Чучупак у листі ігумені жодним чином не згадувалося, як і про участь загону самооборони О. Чучупака у врегулюванні конфліктної ситуації.

Суперечки тривали протягом листопада — грудня 1917 р. Наприкінці грудня 1917 р. до Мельників прибув начальник міліції с. Медведівка разом з вояками 290-го запасного полку, який ба-

²⁴ МIRONENKO Г. Родина Чучупаків // Героїзм і трагедія Холодного Яру... — С. 52.

²⁵ КОВАЛЬ Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю... — С. 197.

²⁶ ЛОБОДАЄВ В. Революційна стихія... — С. 139.

зувався у Черкасах. Він «роз'яснив» козакам, які вже збиралися описати все майно Мотронинського монастиря, положення III Універсалу Центральної Ради. Начальник міліції зазначив, що охорона монастиря належить до державних установ і змусив козаків залишити монастир, а для захисту монастиря від анархічних елементів лишив варту, доповівши в Київ, що «більшовицькі вибрики» козаків приборкано²⁷.

Навіть якщо, за версією Р. Коваля, захист монастиря від дезертирів забезпечив загін Олекси Чучупака, то відбувалося це не в 1917 р. Хоча й не можна остаточно відкидати версію про захист монастиря населенням с. Мельники від тих, кого залишили охороняти монастир, бо випадки сваволі військових траплялися доволі часто.

Отже, в документах Чигиринського повітового комісаріату (вищий орган місцевої влади УНР доби Центральної Ради) не зафіксовано існування загонів вільного козацтва конструктивної діяльності, не згадувалося також про боротьбу з кримінальними елементами в селі Мельники з боку місцевого загону самооборони на чолі з Олексою Чучупаком наприкінці 1917 р.²⁸ Ці дані підтверджують дослідження В. Лободаєва, який наводить чисельність вільного козацтва у Чигиринському повіті, до якого належали Мельники, але не виокремлює серед них потужну патріотичну організацію вільного козацтва²⁹.

Нічого невідомо і про участь мельничанського загону вільного козацтва у війні більшовиків проти Центральної Ради взимку 1918 рр. Значно активнішими на Черкащині тоді були Звенигородський кіш Вільного козацтва з отаманами С. Гризлом і Ю. Тютюнником (про їх опір згадував сам більшовицький командувач М. Муравйов), смілянське вільне козацтво (на чолі з Я. Водяним), на сусідній Херсонщині вільне козацтво м. Глодоси (нині Новоукраїнський район Кіровоградської області), яке очолили І. Бондаренко, Д. Лимаренко, Ф. Мелешко³⁰.

Отже, аналіз джерел різного походження спростовує факт наявності численної патріотичної організації вільного козацтва

²⁷ Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. Р-2796. — Оп. I. — Спр. 13. — Арк. 73—73зв.

²⁸ ДАКО. — Ф. Р-2796. — Оп. I. — Спр. 13.

²⁹ Лободаєв В. Революційна стихія... — С. 171.

³⁰ Там само. — С. 180—181.

Прапор Холодноярської республіки

в Холодному Яру в 1917 — на початку 1918 рр. У той період цей район ще не був потужним центром українського повстанського руху. Для дослідників цей факт є важливим з позиції визначення точки відліку витоків потужної Холодноярської повстанської організації. Зрозуміло, що діяльність кримінального загону вільного козацтва в Мельниках в 1917—1918 рр. не

може вважатися початком історії повстанців Холодного Яру.

У добу Гетьманату діяльність вільного козацтва, легалізованого Генеральним Секретаріатом восени 1917 р., була заборонена, а загони роззброєні австро-німецькими військами та Державною вартою. Вільнокозацькі загони перейшли до нелегальної повстанської боротьби. Недаремно влітку 1918 р. найбільшим протигетьманським повстанням був збройний виступ селян на Звенигородщині, яке очолили колишні ватажки вільного козацтва, зокрема Ю. Тютюнник та С. Гризло.

Отже, передумовою збройної організації в Холодному Яру став повстанський рух проти Гетьманщини 1918 р. Р. Коваль зазначає, що «першою відомою акцією мельничанських козаків була реквізіція зерна, зібраного для німецьких солдатів»³¹. Це відповідає загальній тенденції розвитку повстанського руху в Україні влітку — восени 1918 р. Авторитетний дослідник цієї проблематики П. Захарченко назвав ці процеси «селянською війною» проти реальної, а не декларативної політики Гетьманату³². У подальшому більшість збройних загонів Директорії постали саме з повстанських частин протигетьманського повстання.

Таким чином, початок дієвої патріотичної селянської повстанської організації в Мельниках (неофіційній столиці Холодноярських повстанців) припадає на осінь 1918 р. За свідченнями Г. Мироненка (хоча підтвердження його інформації в джерелах

³¹ Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю... — С. 197.

³² Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 р. — К., 1997. — 187 с.

не знайдено) перший загін холодноярців, сформував Олекса Чучупак, але влітку 1918 р. це формування як окрема бойова одиниця припинило своє існування³³. Найбільш активними холодноярці були в 1918—1922 рр. під час протигетьманського повстання та боротьби з більшовиками й білогвардійцями.

Про рішучі настрої мешканців Холодного Яру та їх ставлення до революційних процесів, що відбувалися в Україні, можемо судити зі свідчень Ю. Горліса-Горського: «Увечері приходять селяни. Точаться розмови про минуле та майбутнє. Мене дивує їхня обізнаність з історичним минулим України, національна свідомість. Розмовляють про Центральну Раду, “яка ловила гав”, про Скоропадського, “який спаскудив звання гетьмана”, про Коцура, “який зганьбив стару гетьманську столицю Чигирин”»³⁴.

Якщо селяни Холодного Яру були невдоволені нерішучістю Центральної Ради у вирішенні земельного питання та створенні збройних сил, то критика П. Скоропадського була значно гострішою, незважаючи на його успіхи в процесах українізації освіти, науки, мистецтва. Чому? Реальна, а не декларативна аграрна політика гетьмана викликала опір селянства. Ігнорування П. Скоропадським фактів свавілля німецьких окупантів на селі, загравання з поміщиками викликали збройний спротив селян, що й спричинив масштабну селянську війну у формі протигетьманського повстання. Останньою краплею стала грамота від 13 листопада 1918 р., якою скасовувалася самостійність Української держави,

Свирид Коцур

³³ Мироненко Г. Родина Чучупаків... — С. 52.

³⁴ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр... — С. 30.

Василь Чучупак

яке було вдало розташоване в місцині Холодного Яру. Чучупак були заможними селянами, які могли забезпечити своїм дітям гарну освіту. Так брати Василь Чучупак та Олекса Чучупак були сільськими вчителями. Відомо, що Петро Чучупак навчався в консерваторії у Києві, був знайомий з М. Лисенком. Були серед їхнього роду й священники. Зокрема, Дем'ян та Автоном Чучупаки. Крім того, В. Чучупак мав досвід учасника Першої світової війни у складі Російської армії. Улітку 1919 р. начальником штабу повстанців стане П. Чучупак, який повернувся додому з Києва. Ці факти свідчать про тенденцію обрання керівниками повстанських загонів освічених людей із військовим досвідом. Уже згадуваний вище. В. Лободаєв наголошує на останньому, оскільки серед керівників

що мусила стати автономною частиною майбутньої відтвореної Російської федерації (фактично імперії).

За спогадами повстанця Михайла Дорошенка для підтримки протигетьманського повстання та об'єднання розрізнених загонів мешканці великих сіл Мельники, Медведівка, Головківка, Матвіївка, Цибулеве (нині терени Черкаської та Кіровоградської обл.) скликали у Медведівці військову раду, на якій домовилися про об'єднання своїх загонів та обрання старшим (отаманом) Василя Чучупака³⁵.

Чому обрали саме його? Цьому існує декілька пояснень. Родина Чучупак, на чому наголошувалося вище, мала значний авторитет у великому холодноярському селі Мельники,

³⁵ Дорошенко М. *Стежками холодноярськими...* — С. 66

вільнокозацьких організацій лідерів, які б мали бойовий досвід, було значно менше³⁶.

Отже, обрання отаманом В. Чучупака, людини із військовим досвідом, підтверджує думку про трансформацію вільного козацтва, яким керували переважно цивільні люди, в повстанський рух, на чолі якого стали постаті з військовим досвідом. Саме тоді, восени 1918 р., селяни на чолі з отаманами усвідомили себе потужною військовою силою. Центром Холодноярської організації стало с. Мельники зі штабом у Мотронинському монастирі. Мельники відрядили чи не найбільше добровольців для куреня та полку гайдамаків Холодного Яру — військової частини Холодноярської організації. Отже, з осені 1918 р. Холодний Яр став стрижнем спротиву антиукраїнським та ворожим до селянства силам.

Джерела різних воюючих сторін осені — зими 1918 р. вже фіксують існування в Мельниках потужної повстанської організації, яка стала основою полку гайдамаків Холодного Яру³⁷. Поруч сформувалася Чигиринська республіка, отаманом якої став авторитетний в селі Суботів ватажок Свирид Коцур. Найбільш ґрунтовні дослідження з історії цієї організації належать краєзнавцеві О. Солодару³⁸. Таким чином, у Чигиринському повіті наприкінці 1918 р. виникло два центри повстанського руху: Холодноярська організація Василя Чучупака та Чигиринська Свирида Коцура (з центром у Суботові).

Незважаючи на територіальну близькість та подібний характер організації період їхньої співпраці виявився дуже коротким. Наприкінці 1918 — на початку 1919 р. В. Чучупак та С. Коцур у боротьбі з гетьманцями навіть утворили спільний повстанський комітет, який очолив Л. Панченко. Проте із січня 1919 р. відносини між обома «квазідержавами» погіршилися, а невдовзі переросли у справжню війну. Причина конфлікту — ставлення до української національної ідеї.

Січень — лютий 1919 р. — один із найдраматичніших періодів повстанського руху в Україні. Отаманщина перетворилася на

³⁶ Лободаєв В. *Революційна стихія...* — С. 244.

³⁷ Ковальчук М. *Без переможців...* — С. 13–14

³⁸ Солодар О. *Як були коцури...* — Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2009. — 40 с.

деструктивний чинник Української революції періоду Директорії. Повстанські ватажки-отамани повернули зброю проти Директорії, залишали фронт, переходили на бік більшовиків, створювали «приватні армії» та окремі «селянські республіки», які не визнавали УНР.

На жаль, ці процеси не минули й Холодний Яр. На початку 1919 р. відбувся розкол і серед повстанців Чигиринського повіту. С. Коцур виступив проти Директорії, а його курінь Червоного козацтва став військовою опорою більшовицької влади на Чигиринщині³⁹. Холодноряці ж не «захворіли на отаманщину». Ю. Горліс-Горський писав, що в добу визвольних змагань серед них завжди «цілковито панували українські націоналістичні настрої»⁴⁰. Хоча спроби схилити холодноряців на бік бунтівників були. Крім С. Коцура це робив, зокрема, О. Волох, який на початку 1919 р. був командиром Гайдамацького полку Запорізького корпусу, у складі якого воював полк гайдамаків Холодного Яру. Через свого посланця він закликав В. Чучупака підтримати більшовиків у війні проти Директорії, але отримав негативну відповідь⁴¹.

А от симпатії «громадян» Чигиринської республіки визначалися мінливими поглядами їхнього отамана С. Коцура: від ідеалів української державності під час протигетьманського повстання (1918 р.) до більшовизму (1919 р.), а згодом — анархо-комунізму (на початку 1920 р.). Влада військової організації С. Коцура поширювалася на «гетьманські місця»: Чигирин, Суботів та декілька навколишніх сіл (Івківці, Новоселиця, Триліси), які були розташовані поблизу Холодного Яру. Зрада національної ідеї спричинила ворожнечу між колишніми родичами та сусідами. Перемир'я між ними інколи тривало лише під час релігійних свят⁴².

Таким чином, із повстанських загонів сіл Холодного Яру на початку 1919 р. навколо с. Мельники та Мотронинського монастиря вже сформувалася своєрідна потужна організація, яку чимало дослідників називають Холодноряською республікою. Ю. Горліс-

³⁹ Там само. — С. 13–14.

⁴⁰ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр... — С. 28.

⁴¹ Лунін С. Холодний Яр Юрія Горліс-Горського. Джерелознавчий аналіз. — Ч. 2. — [Електронний ресурс] — URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1402-serhii-lunin-kholodnyy-yar-yuriya-horlisa-horskoho-dzhereloznavchyy-analiz-chastyna-druha>.

⁴² Солодар О. Як були коцури... — С. 16–18.

Горський, який до появи в Холодному Яру встиг доволі повоювати, відзначив її прикметні риси: «Повстанча боротьба в околицях Холодного Яру вирізнялися організаційним ладом та усвідомлення широкими масами своєї мети — визволення України»⁴³. На початку 1919 р. частина холодноярців сформувала курінь гайдамаків Холодного Яру, який мав жовто-синій прапор із тризубом та надписом: «Хай живе вільна незалежна Укр. Нар. Республіка». Під ним трохи перефразовані рядки поета І. Франка: «Ми поляжем, щоб славу, і волю, і честь, рідний краю, здобути тобі!». Знімок прапора вдалося зробити авторитетному досліднику М. Ковальчуку в Центральному музеї Збройних сил Росії (Москва), а от доля самого прапора невідома. Імовірно, як трофей він зберігається у фондах цього музею⁴⁴.

Історикам удалося встановити час і місце формування полку гайдамаків Холодного Яру. Командир 2-го полку Січових стрільців Остап Копцюх (галичанин, близький до самого В. Вишиваного), який формував свій полк, у Єлисаветграді (нині Кропивницький) в січні 1919 р., повідомляв про прибуття до цього міста куреня (згодом полку) гайдамаків Холодного Яру⁴⁵.

Холодноярці перебували в лавах армії УНР щонайменше до літа 1919 р. Їх полк став складовою частиною 3-го Гайдамацького полку Запорізького корпусу, однієї із найбоездатніших частин армії УНР. Боездатність цього корпусу значно знизилася після того, як його керівником став О. Волох. Курінь Холодного Яру перебував під впливом цього отамана, який спершу проголосив у Вапнярці радянську владу, а згодом прагнув зібрати армію із частин Південно-східної групи та пробиватися на території, підконтрольні більшовиками, аби підняти там повстання. Коли ж Волоха було заарештовано, то саме курінь Холодного Яру, розташований у Балті, намагався звільнити з-під варті О. Волоха⁴⁶.

⁴³ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр... — С. 23.

⁴⁴ Ковальчук М. Без переможців... — С. 195.

⁴⁵ Лунін С. Холодний Яр Юрія Горліс-Горського. Джерелознавчий аналіз. — Ч. 2. — [Електронний ресурс] — URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1402-serhii-lunin-kholodnyy-yar-yuriya-horlisa-horskohodzhereloznavchyy-analiz-chastyna-druha>.

⁴⁶ Ковальчук М. Поразка й відступ Південного угруповання армії УНР до Румунії навесні 1919 р. / М. Ковальчук // Військово-історичний альманах. — 2008. — Ч. 1. — С. 36.

О. Волоха тимчасово усунули з усіх посад. А холодно ярці, після вимушеного відступу до Румунії шляхом через Західне Поділля, повернулися до Холодного Яру. Ймовірно, що це сталося влітку 1919 р., бо в подальшому в документах Дієвої армії УНР військова частина із такою назвою не згадується⁴⁷. Після повернення до рідного краю вояки цього полку приєдналися до земляків-повстанців, які використовували назву полк гайдамаків Холодного Яру. У 1920 р. його було переформатовано у бригаду, яка складалася з трьох куренів.

Іншою військовою частиною, яка використовувала назву Холодний Яр, були повстанці, котрі вели партизанську війну в Холодному Яру (тоді — Чигиринський та східна частина Черкаського повіту Київської губернії). Під чорно-білим прапором із тризубом та написами із лицьового боку: «Воля України або смерть!», а із зворотнього — Шевченкові рядки: «І повіє огонь новий з Холодного Яру». Ю. Горліс-Горський писав про це так: «“Воля України — або смерть!” на холодноярському прапорі — це не “прапорова деклямація” наших “куренів смерти”, що давно вже порозбігалися. Це — тверде, логічне окреслення положення...»⁴⁸. Після повернення холодноярців із лав ДА УНР до рідних місць повстанці використовували обидва прапори⁴⁹.

Отже, військова історія Холодного Яру має дві сторінки: бої у складі Армії УНР під назвою куреня, а згодом полку гайдамаків Холодного Яру та самостійної повстанської боротьби. Ю. Горліс-Горський згадував про це таким чином: «Холодноярці були окремою частиною в українській армії. А як армія відступила за кордон, вони пішли в свої околиці і засіли в них»⁵⁰.

Одним із дискусійних питань дослідників повстанського руху в Україні є застосування терміну «республіка» до повстанців Холодного Яру. Зокрема, знані дослідники цієї проблематики Р. Коваль та В. Щербатюк уникають цього поняття, натомість більш доціль-

⁴⁷ Лунін С. Холодний Яр Юрія Горліс-Горського. Джерелознавчий аналіз. — Ч. 2. — [Електронний ресурс] — URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1402-serhii-lunin-kholodnyy-yar-yuriya-horlisa-horskoho-dzhereloznavchyy-analiz-chasty-na-druha>.

⁴⁸ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр... — С. 164.

⁴⁹ Там само. — С. 148.

⁵⁰ Там само. — С. 28.

ним вважають застосування термінів: холодноярська організація (В. Щербатюк)⁵¹ або полк гайдамаків Холодного Яру (Р. Коваль)⁵². Спробуємо дати оцінку цим підходам та запропонувати власний варіант застосування відповідної дефініції до повстанців Холодного Яру.

Вище ми згадували, що першим термін «республіка» (щоправда, в лапках) щодо Холодноярської організації застосував Ю. Горліс-Горський⁵³. Використовуючи дефініцію «республіка» стосовно Холодного Яру, Ю. Горліс-Горський, на нашу думку, хотів підкреслити чіткий організаційний лад, реальне народовладдя, яке панувало в селах Холодного Яру. Відзначимо, що холодноярці дійсно, а не декларативно, дотримувалися принципів демократії, республіканського ладу, розмежуванню влади та меритократії. Зокрема, на відміну від отамана Миколи (Матвія) Григор'єва. Його універсал вважають ледь не взірцем демократизму, а насправді влада цього отамана була прикладом жакливого терористичної диктатури⁵⁴.

Холодноярська селянська організація мала свої органи влади, військо, ідеологію, істотну підтримку місцевих мешканців, контактувала з різноманітними повстанськими загонами української орієнтації, які діяли в цьому районі. Авторитет Холодного Яру визнавали чимало отаманів Київщини та Херсонщини. Провідною метою Холодноярської організації була боротьба за незалежність України проти більшовиків, денікінців, коцурівців (або, як їх називали місцеві мешканці, «коцуряки»).

Вища влада належала виборному отаману. Першим був В. Чучупак, хоча в одній з відозв, яка датується липнем 1919 р. згадується «батько отаман Небзієнко». Р. Коваль припускає, що це псевдонім В. Чучупака оскільки більше в жодному із джерел це прізвище не згадувалося⁵⁵. Отаман здійснював загальне керівни-

⁵¹ Щербатюк В. *Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років...* — С. 312.

⁵² Горліс-Горський Ю. *Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру / Упор., ред., примітки, біограф. довідки, додатки Р. Ковалю.* — Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2010. — С. 152.

⁵³ Горліс-Горський Ю. *Холодний Яр...* — С. 22.

⁵⁴ Горак В. *Повстанці отамана Григор'єва / В. Горак.* — Фастів: Поліфант, 1999. — 224 с.

⁵⁵ Горліс-Горський Ю. *Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру...* — С. 386.

Штаб Костянтина Пестушка

цтво військовими операціями, володів правом оголошувати мобілізацію сіл. При військовій організації існував штаб. З осені 1919 р. його очолив П. Чучупак, який повернувся до Мельників.

Практикувалося скликання ради, на якій обговорювалася тактика дій повстанців залежно від стратегічної ситуації навколо Холодного Яру. Участь у радах за згодою отамана Холодного Яру могли брати отамани загонів, не підлеглих отаману Холодного Яру. Під час подібних широких рад (їх протоколи не велися, але дві з них детально описав Ю. Горліс-Горський) відбувалися вибори отаманів. Зокрема, у вересні 1920 р. під час ради повстанці (значною мірою холодноряці) обрали отаманом Костя Пестушка (Блакитного, Степового) — командира Олександрійської Повстанської повітової дивізії (Степової дивізії), який прибув зі степів Херсонської губернії. Своєю посадою йому поступився холодноряць Деркач. Це засвідчило, що принципам меритократії холодноряці надавали перевагу над трайбалістичними підходами до формування влади (обрання кращого, а не свого, місцевого)⁵⁶.

На радах обговорювали питання участі повстанців у спільних військових акціях, які вимагали координації зусиль різних ота-

⁵⁶ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр... — С. 185.

манських загонів. Крім того, вирішували, чи варто повстанцям брати участь у військових операціях далеко від своїх сіл (що завжди було болючим питанням для повстанців) та приєднуватися до регулярних сил. Слід підкреслити, що далеко не завжди слово отамана під час подібних нарад було вирішальним. Траплялося, що рішення отамана Холодного Яру не виконували ватажки, які співпрацювали з холодноярськими отаманами на договірних відносинах: Мамай, Пилип Хмара, Чорний Ворон, Голий⁵⁷.

Імовірно, другий справа сидить отаман Чорний Ворон (Чорноусенко)

На території Холодноярської організації існувала своєрідна гілка судової влади. Зокрема, Ю. Горліс-Горський згадував, що у травні 1920 р. холодноярці вирішили створити «організаційний суд — він має ухвалювати смертні вироки членам організації за зраду в будь-якій формі»⁵⁸.

З кінця 1918 р. в Холодному Яру діяв ще один своєрідний координаційний орган влади — повстанком, створений вперше у 1918 р., який в умовах «війни впливів» проводив агітаційну роботу. У 1920 р. холодно ярці відновили його діяльність. Це сталося з ініціативи Дігтяра-Хоменка (Ю. Горліс-Горський назвав його «представником повстанкому Правобережжя»), який у серпні 1920 р. прибув до Холодного Яру, але, зазначимо, що вирішального впливу на дії повстанців цей орган не мав.

Крім військової боротьби з ворогами української державності, повстанці Холодного Яру вели «інформаційну війну», тобто здійснювали агітаційну діяльність. У структурі їхньої організації існувало інформаційне бюро, яке готувало звернення до населення у формі відозв (листівок). На сторінках «Холодного Яру» Ю. Горліс-Горський навів фразу Андрія Чорноти, яку той кинув керівнику повстанкому Дігтяру-Хоменку: «у нас нікого агітувати

⁵⁷ Горліс-Горський Ю. *Холодний Яр...* — С. 190, 199–200.

⁵⁸ Там само. — С. 83.

не треба»⁵⁹. Але то була його особиста думка. Документи, виявлені дослідниками, та мемуари свідчать про інше. На теренах Холодноярської організації проводилася значна інформаційно-просвітницька робота. Зокрема, Ю. Горліс-Горський згадував епізод, коли В. Чучупак переконував кулеметника Семена Левадного (суботівчанина, який у 1918—1919 рр. воював за Коцура, а потім перейшов до холодноярців) виступити з агітацією перед земляками, але той відмовився).

Іншим доказом було поширення листівок, примірники яких збереглися в архівних установах. Аналіз їх тексту свідчить, зокрема, і про гарний стиль написання. За змістом — це заклики вступати до лав холодноярців та роз'яснення населенню: кого і чому підтримують холодноярські повстанці й проти кого вони воюють. Аналіз друкованих матеріалів повстанців Холодного Яру доводить їх прихильність до ідеології націоналізму, соціалізму і навіть радянської влади (не більшовицької, а саме радянської) на демократичних засадах. Ось уривок з відозви інформаційного бюро штабу загону Холодного Яру до селян і козаків (червень 1919 р.): «Не вірьте тим брехням, які комуністи розносять по всіх закутках, буцім-то ми протів Радянської Влади, це суцця брехня. Ми як найдужче слідкуємо, аби ні одно із здобутків революції не згинуло, не було поруганим»⁶⁰. А ось уривок зі звернення Холодноярського окружного повстанського комітету, датованого вереснем 1920 р., у якому аналізується реальна, а не декларативна політика більшовиків: «московські комуністи своїми брудними руками заплямували і революцію, і навіть саму ідею соціалізму»⁶¹.

Таким чином, припускаємо, що холодноярці використовували гасла лівих соціалістичних партій (боротьбистів, незалежників), як і значна частина селянських повстанських рухів. Утім, попри використання окремих положень українських комуністів, які з 1920 р. були в союзі з більшовиками, холодноярці закликали до рішучої боротьби проти «гнобителів Раковського і Ко», а також проти «невчасної «комуни»⁶².

⁵⁹ Горліс-Горський Ю. *Холодний Яр...* — С. 134.

⁶⁰ Горліс-Горський Ю. *Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру...* — С. 384.

⁶¹ Там само. — С. 388.

⁶² Там само. — С. 386.

У червні 1919 р. члени Холодноярської організації спромоглися розробити власний варіант Конституції УНР під назвою «Начерк Проекту Державного законодаду для Української Трудової республіки»⁶³. Документ довів прихильність холодноярців до принципів республіканських демократичних засад організації влади не лише місцевої, а й центральної. Його автор, вже згадуваний вище галичанин, доктор права О. Копцюх. Він, імовірно, опинився в Холодному Яру в травні 1919 р., куди повернувся із частиною вояків полку гайдамаків Холодного Яру. Підписи під проектом Конституції залишили відомі холодноярці, окрім В. Чучупака. Можливо, як отаман та військовий керівник, він просто не втручався в політичні справи. Звернення Холодноярського повстанку 1920 р. підтверджують вірність республіканським принципам. Зокрема, кожна з цих відозв завершується словами: «Хай живе Українська Народна Самостійна республіка!»⁶⁴.

У вересні 1920 р. повстанком Холодного Яру підготував відозву про організацію влади на підконтрольних повстанцям територіях. У ній влада передавалася до повноважень повітових земських установ та волосних земельних управ, які мали розподіляти землю між селянами. Окружний повстанський комітет мав координувати діяльність селян у питаннях організації місцевої влади. Для захисту своїх сіл рекомендувалося створювати загони самооборони⁶⁵.

Отже, на нашу думку, організаційні засади Холодного Яру, реальний, а не декларативний розподіл влади, аналіз змісту листівок, дозволяє вважати доцільним та прийнятним застосування до Холодноярської організації дефініції «республіка». Нижче подаємо перелік всіх термінів, які застосовували учасники подій у Холодному Яру та його дослідники до повстанської організації Холодного Яру, відповідно до хронології використання. У 1918 р. — курінь гайдамаків Холодного Яру; 1919 р. — полк гайдамаків Холодного Яру (паралельно вживалися назви загін, курінь і навіть назва

⁶³ *Начерк проекту Державного законодаду для Української Трудової республіки (Табору Гайдамаків Повстанців в Холодному Яру на Чигиринщині 1919).* — [Електронний ресурс] — URL: http://constituanta.blogspot.com/2012/10/1919_24.html.

⁶⁴ Горліс-Горський Ю. *Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру...* — С. 389, 391.

⁶⁵ *Там само.* — С. 391.

Червоне козацтво⁶⁶; 1920 р. — Холодноярська бригада; 1921 р. — Холодноярська організація (з поділом на дві округи).

Терени Холодноярської «республіки» охоплювали десятки сіл сучасних Черкащини та прилеглої Кіровоградщини⁶⁷. Однак слід зауважити, що це число не було сталою цифрою населених пунктів, які підпорядковувалися отаманам Холодного Яру. Відповідно, й чітких кордонів «республіка» мати не могла. Приблизно їх можна окреслити як територію Чигиринського повіту Київської губернії між Суботовом, який контролювали коцурівці, і Кам'янкою, яка перебувала під владою більшовиків. Часом повстанці контролювали територію на південь від Кам'янки (нині Кіровоградська обл.). Це був район сіл Цвітна, Цибулеве, Івангород, Розумівка, Бовтишка, де діяли потужні та рухливі повстанські загони П. Хмари, М. Бондаренка, Отаманенка та інших ватажків. Навесні 1920 р., після ліквідації більшовиками Коцура, підконтрольні йому села (Суботів, Триліси, Івківці, Новоселиця) знову потрапили у сферу впливу Холодного Яру, а кордон посунувся до самого Чигирина, який повстанці здобули восени 1920 р., але не змогли втримати. У період 1917–1920х рр. це були терени Чигиринського та східної частини Черкаського повітів Київської губернії.

Рушійною силою повстанського руху було місцеве селянство: «прекрасний матеріал, щоб формувати бандитські групи», як писали чекісти⁶⁸. Участь селян не обмежувалася збройною боротьбою з більшовиками, коцурівцями, білогвардійцями. Вони виконували роль розвідників, постачали повстанцям хліб. Духовний центр тих країв, Мотронин монастир, став центром Холодноярської республіки. Там розміщувався штаб, шпиталь, проводилися наради, дзвін Мотронинського монастиря був сигналом до мобілізації. Монастир був добре укріплений. Один із учасників військової операції проти повстанців Холодного Яру восени 1920 р. Д. Куров, зокрема,

⁶⁶ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру... — С. 389, 391.

⁶⁷ Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю... — С. 200.

⁶⁸ Козельський Б. Шлях зрадництва й авантюри... — С. 74.

⁶⁹ Лунін С. Операція військ ВОХР проти Холодного Яру у вересні 1920 року та відомості про неї в спогадах Ю. Горліс-Горського. — [Електронний ресурс] — Режим доступу URL: www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1123-serhii-lunin-operatsiya-viysk-vokhr-proti-kholodnoho-yaru-u-veresni-1920-roku-ta-vidomosti-pro-neyi-v-spohadakh-yuriya-horlis-horskoho.

так і зазначив: «Сім років воюю, а такої фортеці не бачив»⁶⁹. Аналізуючи сплетіння природних, історичних та релігійних чинників, Б. Козельський визнав: «Через свою географічну місцевість та своєрідну романтику, зіткану з пережитків середньовіччя, Холодний Яр становив для радянської влади неприступну фортецю»⁷⁰.

Яскрава сторінка історії Холодноярської республіки — це військова боротьба на підтримку УНР та захист своїх населених пунктів від загонів РСЧА, ЧК, продзагонів, ЗСПР, боротьба із сепаратистами-коцурувцями. В одній із останніх листівок холодноярських повстанців, датованій травнем 1921 р., наводиться перелік сил, яким повстанці чинили спротив протягом 1917—1921 рр. Зокрема, в ній зазначалося так: «трудящі маси боролися з царизмом, гетьманщиною, денікінщиною і зараз борються з червоним радянським комуністичним урядом»⁷¹. Мешканцям сіл, які потрапили до теренів «республіки», існування військової організації Холодного Яру забезпечувало захист від сваволі окупантів, що гарантувало безпеку життя, волі, збереження результатів праці. А для армії УНР це була територія, яка надавала підтримку її воякам, слугувала надійним тилом. Тому, власне, вир змін влади, пов'язаних з приходом нових армій, району Холодного Яру стосувався якнайменше. Проте оборонними операціями повстанці не обмежувалися, здійснюючи напади на залізниці, цукрові заводи, великі міста. Упродовж 1918—1922 рр. холодноярці настільки запекло та організовано боронили свій край під державним прапором, що здобували славу не лише серед прихильників, а й серед ворогів. Це переконливо доводять джерела, які створювали червоноармійці та білогвардійці. «Холодний Яр перетворено на справжню фортецю, для взяття якої потрібні значні озброєні сили Червоної армії», — констатував один з більшовицьких функціонерів⁷².

Найбільш тривалою та героїчною була боротьба проти більшовицької влади. Розпочалася вона навесні 1919 р., а до кінця 1920 р. Холодний Яр був для окупантів непоборним. Війна з комуністами була викликана не лише неприйняттям політики продовольчої диктатури, а й боротьбою за гасла УНР, яку більшовики намагалися

⁷⁰ Козельський Б. *Шлях зрадництва й авантюри...* — С. 75.

⁷¹ Горліс-Горський Ю. *Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру...* — С. 392—393.

⁷² Козельський Б. *Шлях зрадництва й авантюри...* — С. 75

знищити. Час від часу червоним удавалися операції проти холодноряців, проте цілковитого контролю над повстанськими селами вони до осені 1922 р. не мали ніколи.

Епізоди війни більшовиків та білогвардійців проти Холодного Яру детально дослідили Р. Коваль⁷³, С. Лунін⁷⁴, Д. Красносілецький⁷⁵, В. Савченко⁷⁶, М. Ковальчук⁷⁷, тому нижче ми наведемо лише основні етапи цієї боротьби. Квітень 1919 р. — перше велике антибільшовицьке повстання в Холодному Яру, яке очолив В. Чучупак. Як свідчив голова Чигиринського повітового комітету Брайко, повстання розпочалося після повітового з'їзду Рад, який затвердив рішення про проведення політики «воєнного комунізму»⁷⁸. Червень 1919 р. — підтримка холодноряцями повстання отамана М. Григор'єва. Липень — грудень 1919 р. — боротьба зі Збройними силами Півдня Росії.

У липні — серпні 1919 р. більша частина України опинилася під владою денікінців, але це не стосувалося Холодного Яру. Ю. Горліс-Горський писав: «Неприступний Мотрин монастир серед лісів... Засів там зі своїм військом отаман Чучупака і нікого не боїться — ні большевики, ні денікінці нічого не могли йому зробити»⁷⁹. Сила загонів Холодного Яру підтверджується й звітами денікінської армії про стан справ у цьому районі. У них відзначається висока організація, дисципліна, бойовий дух та патріотизм холодноряців: «Чучупак ідейний самостійник, спирається на сільську інтелігенцію і селянство; суворо переслідує в себе грабунки і намагається створити дисципліновану армію»⁸⁰. Для ліквідації зосереджених у районі Холодного Яру повстанців білі кинули 15-й Терський пластунський батальйон, але вже 30 листопада 1919 р. холодноряський повстан-

⁷³ Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю.... — С. 204—221.

⁷⁴ Лунін С. Операція військ ВОХР проти Холодного Яру у вересні 1920 року та відомості про неї в спогадах Ю. Горліс-Горського. — [Електронний ресурс] — Режим доступу URL: www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1123-serhii-lunin-operatsiya-viysk-vokhr-proti-kholodnoho-yaru-u-veresni-1920-roku-ta-vidomosti-pro-nei-v-spozhadakh-yuriya-horlis-horskohe.

⁷⁵ Красносілецький Д. Антибільшовицький рух повстанських загонів «Холодного Яру» в 1921—1922 рр... — С. 140—149.

⁷⁶ Савченко В. Атаманищина... — 280 с.

⁷⁷ Ковальчук М. Без переможців... — 352 с.

⁷⁸ Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю... — С. 218.

⁷⁹ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр... — С. 25

⁸⁰ Ковальчук М. Без переможців... — С. 188.

ком на теренах Чигиринського району скасував усі накази і розпорядження денікінської влади, відновивши закони Директорії УНР⁸¹. Аналізуючи ці події, представник «третьої сторони» більшовик Д. Кін також акцентував на тому, що в районі Холодного Яру, де оперував Чучупак, «ніякої денікінської влади не було»⁸². Біла розвідка визначила кількість повстанців Холодного Яру наприкінці 1919 р. до 6 тис. бійців і залишила детальний аналіз організації війська Холодного Яру: «Є 4 польові телефони і 5 котушок проводу. При штабі організовано мобілізаційний комітет, що працює досить енергійно... Розвідка у штабі поставлено зразково... Є гармати і кулемети»⁸³. У середині грудня холодноряці спільно з іншими отаманами вибили денікінців з Чигирини та Черкас⁸⁴.

З кінця 1919 р., коли білі відступили з України, до Холодного Яру почали просуватися більшовицькі війська. Запеклій боротьбі між двома силами передував короткий період співпраці комуністів із повстанцями Холодного Яру. Зауважимо що питання контактів холодноряців з більшовиками залишається одним із малоз'ясованих. У збірнику документів «Героїзм і трагедія Холодного Яру» є згадка про військову співпрацю більшовицьких та холодноряських загонів під час звільнення Черкас від денікінців наприкінці 1919 р.⁸⁵ У цей період інший відомий повстанський ватажок А. Гулий-Гуленко (Гулій) також підтримував з більшовиками військові контакти. Напевно, про це стало відомо керманічу Першого зимового походу М. Омеляновичу-Павленку, якого непокоїло, що, ймовірно, В. Чучупак та А. Гулий-Гуленко «визнали принцип радянства, завдяки чому мають спокійне відношення з більшовиками»⁸⁶.

У цей час армія Зимового походу зазнала поразки від білих та рухалася до території Холодного Яру. Але М. Омелянович-Павленко перебільшив співпрацю українських повстанців з більшовиками, вона залишилася тільки епізодом боротьби зі спільним ворогом. З початку 1920 р. більшовикам довелося вести виснаж-

⁸¹ Ковальчук М. Без переможців... — С. 188.

⁸² Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю... — С. 201.

⁸³ Ковальчук М. Без переможців... — С. 188–189.

⁸⁴ Там само. — С. 196, 199.

⁸⁵ Героїзм і трагедія Холодного Яру... — С. 52.

⁸⁶ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма 1917–1920... — С. 223.

Петро Чучупак

ливу війну з українськими повстанцями. Не став винятком і Чигиринський повіт Київської губернії. Проти більшовиків повернув зброю колишній союзник С. Коцур. Але якщо з ним більшовики впоралися відносно швидко, то Холодний Яр ще довго був непідконтрольною для більшовиків територією⁸⁷.

Більшовики згадували, що «Холодний Яр став символом боротьби проти радянської влади»⁸⁸. Саме ця сторінка повстанської війни детально висвітлена Ю. Горлісом-Горським у романі «Холодний Яр» та представлена в більшовицьких джерелах. Як і для УПА, боротьба з більшовиками стала найгероїчнішою сторінкою в історії холоднорських

повстанців, яка мала вагомий вплив на прийдешні покоління. Ю. Горліс-Горський писав про це так: «після того, як московська червона орда захопила Україну, над Дніпром існувала своєрідна республіка, яка під українським національним прапором провадила запеклу боротьбу аж до 1922 р.»⁸⁹.

У 1920 р. більшовицьке керівництво визнало українських повстанців, які відмовилися ввійти до складу Червоної армії, серйозним та небезпечним ворогом. У березні 1920 р. сам Й. Сталін підписав наказ про посилення боротьби з повстанством «на Україні», а ще раніше, наприкінці 1919 р., Л. Троцький розробив детальну інструкцію для боротьби з українським професійним повстанством⁹⁰. 18 березня 1920 р. після вдалої засідки більшовикам

⁸⁷ Солодар О. Як були коцури... — С. 28–29.

⁸⁸ Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю... — С. 208.

⁸⁹ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр... — С. 22.

⁹⁰ Гражданская война на Украине, 1918–1920. Сб. докум. и матер. : у 3 т., 4 кн / [под ред. Н. И. Супруненко]. — К.: Наукова думка, 1967. — Т. 2. — С. 538–541

вдалося ліквідувати командний склад Холодноярської республіки: В. Чучупака (отаман), П. Чучупака (начальник штабу), П. Солонька (мав значний військовий досвід). Червоні частини, які виконали це завдання, встигли безкарно залишити Холодний Яр. Ці втрати значно послабили холодноярців, яким протягом тривалої боротьби бракувало людей із військовим досвідом та організаційними здібностями. Довгий час уважалося, що вбивство командирів холодноярців сталося у квітні 1920 р. Підставами для цього були дослідження Р. Коваля. Але С. Лунін, використавши джерела різного походження, довів, що більш вірогідною датою смерті В. Чучупака є саме березень 1920 р.⁹¹

Навесні 1920 р. після смерті Коцура села колишньої Чигиринської «республіки» приєдналися до холодноярців. Зник один внутрішній фронт, натомість почастішали сутички з більшовиками. Загалом упродовж літа 1920 р. на Київщині спалахнуло 168 повстань. Для більшовиків в цей період Холодний Яр — місцевість, яка означає всю бойову організацію⁹². Війна з більшовиками спалахнула з новою силою. Проти повстанців більшовики використовували сили ЧК та Війська внутрішньої охорони республіки (ВОХР). Так у вересні 1920 р. силами ВОХРу було спалено Мотронинський монастир, але цього разу С. Левадний зумів знищити значну частину червоноармійців⁹³. Власне, незважаючи на ці локальні успіхи в 1920 р., більшовикам так і не вдалося приборкати повстанський рух у Холодному Яру.

Протягом 1919—1921 рр. в умовах війни з більшовиками холодноярцям доводилося контактувати з різними військовими та політичними силами. Найтісніші контакти холодноярці мали із подібними за структурою та тактикою дій повстанськими части-

⁹¹ Лунін С. *Холодний Яр* Юрія Горліс-Горського. Джерелознавчий аналіз. — Ч. 2. — [Електронний ресурс] — URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1402-serhii-lunin-kholodnyy-yar-yuriya-horlisa-horskoho-dzhereloznavchyy-analiz-chastyna-druha>.

⁹² Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук В. «Братня» навала»... — С. 160.

⁹³ Лунін С. *Операція військ ВОХР проти Холодного Яру у вересні 1920 року та відомості про неї в спогадах Ю. Горліс-Горського*. — [Електронний ресурс] — Режим доступу URL: www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1123-serhii-lunin-operatsiya-viysk-vokhr-proty-kholodnoho-yaru-u-veresni-1920-roku-ta-vidomosti-pro-neyi-v-spohadakh-yuriya-horlis-horskoho.

нами. Пропонуємо аналіз цих стосунків. Найближчими сусідами холодноярців були коцурівці. Про стосунки сусідніх «республік» ми згадували вище, тому зазначимо, що періоди співпраці в кінці 1918 р. та 1919 р., були короткими епізодами на тлі тривалої ворожнечі аж до припинення будь-яких контактів між мешканцями сусідніх сіл включно до березня 1920 р.

Інші повстанські отамани, які діяли поруч на Київщині та Херсонщині, визнавали над собою авторитет Холодного Яру та успішно взаємодіяли один з одним, хоча створити централізоване керівництво повстанськими силами нікому так і не вдалося. Мова про загони П. Хмари, Л. Загороднього, К. Пестушка, А. Гулого-Гуленка, К. Бондаренка та багатьох інших⁹⁴. Мав рацію Ю. Горліс-Горський, коли зауважив: «завдяки розпорошеності повстанці не мають вирішального впливу на події»⁹⁵.

Улітку 1919 р. до Холодного Яру прибули частини отамана М. Григор'єва, ще одного з представників української отаманщини, який зрадив УНР у лютому 1919 р. А вже в травні 1919 р. він підняв проти більшовиків велике повстання. У червні 1919 р. після розгрому основних сил отамана, до Холодного Яру прибула частина григор'євців. Це був загін під командою Ф. Уварова. Холодноярці підтримали їх у боротьбі проти більшовиків, але до його загонів не приєдналися. Під час перебування григор'євців у Холодному Яру одному із командирів григор'євських загонів Ф. Уварову вдалося порозумітися з В. Чучупаком про розподіл владних повноважень. В. Чучупак мирно поступився григор'євцю керівництвом військовими справами, а сам зберіг адміністративну владу над селами. Коли ж Ф. Уваров приєднався до основних сил М. Григор'єва, В. Чучупак знову став головним отаманом⁹⁶.

На початку 1920 р. до Холодного Яру ввійшли сили армії УНР Першого зимового походу. Командарм М. Омелянович-Павленко писав, що вони знали про розмах повстанського руху в Холодному Яру, тому свідомо спрямували туди свої частини, аби перепочити та отримати допомогу⁹⁷. Зазнавши атаки коцурівців поблизу

⁹⁴ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр... — С. 190, 199–200.

⁹⁵ Там само. — С. 185.

⁹⁶ Полікіша С. Кубанець Ф. Уваров — отаман Холодного Яру в 1919 р. // Літопис Червоної Калини. — 1933. — Ч. 5. — С. 16–18.

⁹⁷ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма 1917–1920... — С. 301.

Чигирин та Суботова, армія УНР цілком безпечно почувала себе в Холодному Яру. Перепочивши, армія Зимового походу продовжила похід тилами червоних. На жаль, контакти між двома повстанськими арміями, рухливою М. Омеляновича-Павленка та осілою В. Чучупака, обірвалися⁹⁸.

У квітні 1920 р. після підписання Варшавської угоди польсько-українське військо рушило на Київ. Поки на польсько-українсько-більшовицькому фронті точилися бої, в Україні з новою силою спалахнув повстанський рух. Знову постало питання про злуку з регулярною армією УНР. Серед холодноряців були плани вирушити на допомогу С. Петлюрі, але цього не сталося. Серед основних причин були, зокрема, банальна відсутність зв'язку з Дієвою армією УНР. Далася взнаки і втрата лідерів. Отаман Іван Деркач, на нашу думку, повною мірою не зміг замінити братів Чучупаків. Однак у своєму районі холодноряці продовжували бути недосяжними для більшовиків, а часом, зібравши загони інших отаманів та об'єднавши свої сили для наступу, здійснювали наскоки на великі населені пункти поблизу Холодного Яру. Відзначимо цей епізод як уміння холодноряців координувати зусилля з іншими отаманськими формуваннями, які прибували до Холодного Яру для боротьби з більшовиками. «Авторитет Холодного Яру був настільки високим, що його визнавали й інші отамани петлюрівської орієнтації»,—визнавали більшовики⁹⁹. Учасник повстанського руху згадував: «Холодний Яр з Мотриним монастирем став головним центром повстанчих сил і не тільки околиць, а й геть понад Дніпром, за Чигирин, до Черкас і Знам'янки, стає центром пригнітлення менших самостійних груп повстанців»¹⁰⁰.

Розглянемо найбільш вдалі військові операції сполучених отаманських загонів. Наприкінці 1919 р. в район Холодного Яру прибув отаман Туз із чисельним повстанським загonom. В. Чучупак тимчасово замирився з Коцуром (рішення було ухвалено на засіданні повстанського комітету з метою «поліпшення боротьби проти Московсько-монархічних окупантів і комуністичної анархії»)

⁹⁸ Там само. — С. 297, 302.

⁹⁹ Козельський Б. *Шлях зрадництва й авантюри...* — С. 75

¹⁰⁰ Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала... — С. 160.

та об'єднався із загonom Туза. Зібравши до 10 тис. повстанського війська, отамани відбили в білих Чигирин. Спільно з ними в той час діяли й окремі загони відомого ватажка А. Гулого-Гуленка. Але союз отаманів тривав недовго. Між С. Коцуром та В. Чучупаком виникли суперечки з приводу претендента на посаду коменданта Чигирин, Туз залишив терени Холодного Яру, а загони А. Гулого-Гуленка приєдналися до армії Першого зимового походу та вирушили на Херсонщину¹⁰¹.

В 1920 р. холодноряці ведуть боротьбу з більшовиками спільно з отаманом Чорноліського полку Пилипом Хмарою, отаманом Мамаєм (Щирицею), Богданом, Л. Загороднім, Квашею, П. Бондаренком (Кибцем) та багатьма іншими. Найбільш масштабне об'єднання відбулося у вересні 1920 р., коли до Холодного Яру прибула Степова дивізія К. Пестушка (Блакитного). Ю. Горліс-Горський згадував, що повстанців тоді зібралося до 20 тис., але ці цифри, гадаю, значно завищені. На нараді в Мошнах у жовтні 1920 р. повстанці не змогли виробити спільної тактики дій. Отаман Хмара відразу відмовився вирушити до Черкас. А К. Пестушко вже під час наступу на Черкаси під тиском своїх бійців був змушений скласти повноваження отамана Холодного Яру та повернутися «до своїх стріх» (у район формування повстанських частин) рятувати свої домівки (район Криворіжжя) від більшовицького терору. Силами холодноряців, а також отаманів Чорного, Голого, Петренка на короткий час таки вдалося вибити червоних із Черкас, але то був останній великий успіх об'єднаних загонів українських отаманів¹⁰².

Контактували холодноряці й за махновцями, але епізодично. Значно тіснішою й тривалішою була співпраця махновців з Коцуром, який згодом створив щось подібне до анархо-комуністичного Гуляйполя навколо Чигирини й Суботова. Незважаючи на подібність кольорів прапорів своїх організацій та написів на них (у махновців чорно-білі з надписом: «Воля або смерть!», у холодноряців подібні, але з надписом: «Воля України або смерть!»), холодноряські повстанці не розуміли анархізму Махна, однак поважали його за організаторський хист та вміле військове керівни-

¹⁰¹ Ковальчук М. Без переможців... — С. 194–196.

¹⁰² Горліс-Горський Ю. Холодний Яр... — С. 200.

цтво. Союзу між ними ніколи не було, хоча окремі частини махновців співпрацювали з холоднорцями. Мова йде про кавалерійський загін Чорного Ворона (Миколи Скляра) (зі Степової дивізії К. Блакитного), який складався з колишніх махновців та героїчно загинув під Розумівкою (нині Кіровоградська обл.) в жовтні 1920 р., рятуючи основні сили Степової дивізії. Узимку 1921 р. у с. Рівне (Новоукраїнський район Кіровоградської обл.) відбулася остання зустріч махновців з холоднорцями, під час якої вони домовилися про співпрацю проти більшовиків, але загони не об'єднали. Варто відзначити, що холоднорці були прагматичними вояками й часом не гребували контактами з ідеологічними противниками (більшовиками, коцурівцями) для боротьби із значно сильнішим ворогом, як це трапилося наприкінці 1919 р.

Однак встановити єдиний потужний повстанський фронт навіть у межах Київщини та сусідньої Черкащини холоднорцями не вдалося. Аналізуючи ці факти, один з учасників повстанського руху М. Дорошенко зробив висновок: «треба тільки жаліти за тим, що повстанський рух Холодного Яру не спромігся вийти за межі локальної дії району Холодного Яру і не став основним ядром армії УНР»¹⁰³. Важко не погодитися зі словами повстанця. Особливо це стосується подій 1920 р., коли Холодний Яр був найбільшим центром повстанської боротьби в Україні. Тим часом більшовики, уклавши перемир'я з поляками та розбивши за допомогою махновців білих у Криму восени 1920 р., змогли зосередитися на військовій боротьбі з українським повстанством.

Окреслюючи ситуацію, яка склалася в Україні в 1921 р., коли було приборкано основні повстанські центри спротиву, чекіст Б. Козельський зазначив: «По інших місцях давно вже почалася радянська праця. Нові впливи відчувалися скрізь, а Холодний Яр був поза цим світом. Він стояв осторонь, старанно зберігаючи свою незалежність і протиставляючи себе радянській владі. Таким непохитним і невблаганним ворогом він був на протязі 1920 р. і мало не всього 1921 р.»¹⁰⁴.

У 1921—1922 рр. більшовикам таки вдалося зламати опір повстанців. Перипетії боротьби більшовиків з холоднорцями в цей

¹⁰³ Дорошенко М. *Стежками холоднорцями...* — С. 6.

¹⁰⁴ Козельський Б. *Шлях зрадництва й авантюри...* — С. 75.

Герасим Нестеренко (Орел)

період детально проаналізовано Р. Ковалем¹⁰⁵, Т. Плазовою, П. Стегнієм¹⁰⁶, Д. Красносілецьким¹⁰⁷, В. Савченком¹⁰⁸. Найзмістовнішим джерелом цієї доби історії Холодного Яру є звіт, який приписують Івану Лютому-Лютенку (насправді підпис нерозбірливий)¹⁰⁹.

Зупинимось лише на аналізі особливостей повстанської війни в 1921–1922 рр. У березні 1921 р. В. Ленін проголошує НЕП та обіцяє амністію повстанцям. Ці чинники разом із червоним терором та організацією першого штучного голоду негативно вплинули на повстанський рух. Але, незважаючи на кадрові втрати, Холодний Яр продо-

жував залишатися одним з вагомих центрів українського повстанства. Дослідниця Т. Плазова в контексті аналізу партизансько-повстанського руху в Україні назвала Холодноярську організацією однією із найбоєздатніших на рубежі 1920–1921 р., що повністю збігається із висновками чекіста Б. Козельського¹¹⁰.

У 1921 р. відбулася реорганізація Холодноярської бригади, яку поділили на дві округи. Однією керував Герасим Нестеренко-Орел, іншою — Ларіон Загородній. У 1921–1922 р. на території Холодно-

¹⁰⁵ Коваль Р. Операція «Заповіт». Чекістська справа № 206. — Київ; Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2007. — 227 с.

¹⁰⁶ Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років... — С. 309, 313.

¹⁰⁷ Красносілецький Д. Антибільшовицький рух повстанських загонів «Холодного Яру»... — С. 140–149.

¹⁰⁸ Савченко В. Атаманищина... — С. 94–116, 349–350.

¹⁰⁹ Коваль Р. Повернення отаманів гайдамацького краю... — С. 219; ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 210. — Арк. 27–30зв.

¹¹⁰ Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років... — С. 313.

го Яру продовжували активно діяти Чорноліський полк Пилипа Хмари, загони Дениса Гупала, Мефодія Голика-Залізняка, які серйозно турбували більшовиків. Повстанці Холодного Яру контактували з організацією «Народна помста», яка діяла в Єлисаветграді, намагаючись долучитися до антибільшовицького повстання 1921 р.¹¹¹

Денис Гупало

Але в серпні 1921 р. чимало повстанців, виснажені боротьбою та поразками липня 1921 р., блокадою лісів частинами Червоної армії та спокушені помилуванням, піддалися на амністію. Серед них був і Семен Чучупак. Зовнішній вигляд повстанців спростував думки про багатство цих «бандитів-грабіжників»: «Радянських робітників, які приймали здачу холодноярських повстанців, вразив факт, що повстанці, яких більшовицька пропаганда зображувала як грабіжників, виявилися голими й босими»¹¹². Отже, влітку 1921 р. більшовикам вдалося нейтралізувати Холодний Яр та не допустити підтримки повстанцями Листопадового рейду 1921 р. (Другого зимового походу).

Проте чимало отаманів, які не повірили в амністію, продовжували чинити спротив більшовицькій владі. Чекісти у 1922 р. відзначали, що села навколо Холодного Яру продовжують становити реальну небезпеку для більшовицької влади. Проти цих «залишенців» чекісти розробляють операцію «Заповіт» («Дело рыцарей леса», у деяких більшовицьких джерелах використовується назва «Єлисаветградська справа»). Ці документи в архіві СБУ відшукав Р. Коваль і детально описав операцію в книзі «Операція «Заповіт»»¹¹³. Завербовані колишні петлюрівці Трохименко та Те-

¹¹¹ Постолатій В. Трагедія «Народної помсти» // Матеріали обласної науково-практичної та історико-краєзнавчої конференції «За волю і долю України» (Наш край у 1917–1920-х рр.). — Кіровоград: КОІППО імені Василя Сухомлинського, 2002. — С. 64–71.

¹¹² Савченко В. Атаманищина... — С. 350.

¹¹³ Коваль Р. Операція «Заповіт»... — 227 с.

решенко зуміли переконати отаманів (серед них Л. Загороднього) в необхідності приїхати на Раду в Звенигородку для зустрічі з А. Гулим-Гуленком, який мав значний авторитет серед повстанців, з метою організації повстання проти «комуни». Це була пастка для отаманів, бо на той момент цього ватажка вже було затримано ГПУ. 29 вересня 1922 р. у Звенигородці кілька десятків отаманів було заарештовано та відправлено до Лук'янівської в'язниці. Показовий судовий процес та розстріл планувався на весну 1923 р. Але отаманам у лютому 1923 р. вдалося вирватися з-за ґрат. Вони розпочали бій, у якому загинули, не піддавшись ворогу¹¹⁴. У жовтні 2016 р. цих повстанців нарешті було реабілітовано.

Після операції «Заповіт» у 1922 р. масштабна організована боротьба в Холодному Яру припинилася. Проте окремі загони, зокрема, Чорного Ворона (Іван Черноусенко), продовжували боротьбу ще декілька років¹¹⁵. Її можна порівняти з діями УПА проти більшовиків на теренах Західної України після завершення Другої світової війни. Чимало холодноряців чинили спротив колективізації та розкуркуленню й стали жертвами репресій.

Але з ліквідацією Холодноряської організації її вплив на визвольну боротьбу українців за незалежність не припинився. Зокрема, приклад визвольної боротьби Холодного Яру мав потужний вплив на членів ОУН. У 30х рр. у Львові побачили світ спогади Ю. Горліса-Горського про повстанську війну в Холодному Яру. Вони швидко набули популярності серед членів ОУН. На перших сторінках роману Ю. Горліс-Горський (вояк армії УНР з 1917 р.) згадав, як уперше саме в Холодному Яру взимку 1920 р. почув вітання «Слава Україні! Україні Слава!»¹¹⁶. В інших джерелах зустрічається інформація про використання сполучення ще в 1917–1918 рр. вояками різних частин армії УНР. Однак як неперсоніфіковане повсякденне вітання його, напевне, вперше застосували холодноряці.¹¹⁷ (Про використання цього гасла як вітання писав і Я. Водяний у історичній драмі «Холодний Яр»¹¹⁸ Ці слова стали гаслом укра-

¹¹⁴ Там само. — С. 84–86.

¹¹⁵ Коваль Р. Чорний Ворон. П'ять біографій. — К.; Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2007. — С. 24–33.

¹¹⁶ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр... — С. 31.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Водяний Я. Холодний Яр... — С. 28, С. 50–51.

їнських борців за незалежність. (До цього у військах Української держави та УНР лунала персоніфікована відповідь, яка лунала під час урочистостей: «Гетьманові слава!», «Отаманові слава!» або «Петлюрі слава!». Це гасло використовували діячі ОУН, УПА, Карпатської України. З огляду на популярність та актуальність «Холодного Яру» українські видавці в еміграції неодноразово перевидавали цей роман, який став прикладом «як невеликі числом, але сильні духом можуть боротися із незрівнянно сильнішим ворогом»¹¹⁹.

Книга стала своєрідним посібником з виховання патріотизму та досвіду військової боротьби. Зокрема, Т. Бульба-Боровець (комадир «Поліської Січі») підкреслював вплив книг Ю. Горліс-Горського на формування свого патріотичного світогляду¹²⁰. Мав великий попит роман «Холодний Яр» і серед членів УПА, і навіть належав до переліку важливих для прочитання книг. У 1941 р. у Рівному створили курінь імені Холодного Яру¹²¹, а у 1944 р. на Волині в структурі УПА-Північ існувало ціле з'єднання під назвою «Холодний Яр»¹²². Дослідник В. Ковальчук описав спробу організації керманичами УПА Холодноярського повстання, яке він трактує як «важливий епізод історії ОУН (б) і УПА»¹²³. У 1943 р. командування УПА розробило

Іван Компанієць

¹¹⁹ Горліс-Горський Ю. *Холодний Яр...* — С. 22.

¹²⁰ Бульба-Боровець Т. *Армія без держави*. — Л.: Поклик сумління, 1993. — С. 14.

¹²¹ Боровик М., Патріляк І. *Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального підходу*. — Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. — С. 334.

¹²² Ковальчук В. *ОУН в Центральній, Південній та Східній Україні. 1941–1950-ті рр.* — К., 2011. — С. 33–38.

¹²³ Там само. — С. 34.

план повстання на Черкащині «у знаменитому Холодному Яру». Ймовірно, що на вибір місця повстання вплинув факт існування потужного повстанського центру боротьби з більшовизмом у добу визвольних змагань 1917—1920х рр. Організатори повстання мали на меті рейд загонів УПА-Північ та УПА-Південь на Черкащину, а також мобілізацію прихильників УПА в Східній, Центральній та Південній Україні. Але в силу різних чинників вояки УПА не змогли добратися до Холодноярщини. Повстання не відбулося. Проте з'єднання «Холодний Яр» УПА-Південь на чолі з Миколою Свистуном брало активну участь у бою під Гурбами у квітні 1944 р. Холодноярцям вдалося вирватися з оточення. Уже на чолі з командиром Котиком з'єднання «Холодний Яр» продовжувало боротьбу до кінця 1945 р.¹²⁴

Незважаючи на знищення повстанського руху у 20х рр., у другій половині ХХ ст. у структурі Черкаського КГБ (принаймні до 1974 р.) продовжував діяти уповноважений по боротьбі з Холодним Яром. У його обов'язках було передбачено контроль за недопущенням поширення інформації про антибільшовицьку боротьбу в Холодному Яру¹²⁵. Однак комуністичній владі так і не вдалося остаточно знищити пам'ять про повстанську боротьбу в Холодному Яру, яка в добу незалежної України стала одним із потужних чинників формування патріотизму. За часів президентства В. Януковича керівники обласних державних адміністрацій Черкаської та Кіровоградської областей (Тулуб та С. Ларін) намагалися перешкодити масовим заходам в Холодному Яру. Нині в умовах АТО (новітньої російсько-української війни) використання гасла та символіки холодноярців частинами ЗСУ та добровольчими батальйонами (танковий підрозділ полку «Азов» «Холодний Яр») доводить, що історія повстанської боротьби Холодноярської організації залишається вагомим чинником у формуванні дієвого патріотизму. Це і є одним із важливих здобутків сучасної української історіографії Холодного Яру для розвитку національної свідомості українців на сучасному етапі державотворення.

¹²⁴ Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала... — С. 193—197.

¹²⁵ Коваль Р. Історія Холодноярської організації... — С. 83.